

УДК 811.161.2'374:165.194

Н. В. Вдовиченко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики

ВЕРБАЛЬНО-КОГНІТИВНА МЕРЕЖА СОРОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

У статті розглянуто концепт СОРОМ як актуалізований вузол вербально-когнітивної мережі. Виявлення вербально-когнітивних зв'язків концепту, які характеризують його внутрішню структуру і окреслюють зовнішні конституенти, здійснюється шляхом аналізу лексикографічного матеріалу. Представлено аналіз лексикографічних джерел, що дозволило простежити розвиток концептуального значення СОРОМ в діахронії. Репрезентовано слово-концепт як вузол вербально-когнітивної мережі, що охоплює деривати лексеми «сором» та семантично споріднено лексику. Статтю виконано в межах лінгвоконцептології, перспективою дослідження є розгляд морально-етичних концептів української лінгвоментальності.

Ключові слова: українська мова, лексикографія, концепт, вербально-когнітивні зв'язки.

Побудова вербально-когнітивної мережі на базі лексикографічного аналізу слів, що репрезентують концепт СОРОМ, є одним із способів різноаспектного осягнення його вербалізації. Виявлення міжконцептуальних зв'язків, у системі яких функціонує слово-концепт, що об'єктивує «вузол», і унаочнення їх за допомогою інших номінативних одиниць цієї системи уявляється нам **актуальним**, теоретично і практично значущим.

Ми поставили за **мету** створити модель вербально-когнітивної мережі СОРОМ та встановити зв'язки між її конституентами шляхом інтроспективно-лексикографічного аналізу. До цього часу проводився лексикографічний опис семантичної структури імені концепту СОРОМ на матеріалі російської, німецької, англійської, сербської мов (Н. Д. Арутюнова, Е. А. Дженкова, І. Г. Колієва, Л. Є. Антонова, С. А. Малахова, С. Ристич). **Новизна** нашого дослідження полягає в тому, що воно ґрунтується на одному із засадничих принципів сучасної когнітології – конекціонізмі, який дозволяє встановити міжконцептуальні конекції, зафіксовані у словниках, і представити їх у вигляді мережевої моделі. **Об'єктом** нашої розвідки став фрагмент ментального лексикону з концептуальним центром СОРОМ в українській мові, **предметом** – закріплені у словниках вербально-когнітивні зв'язки, закріплені в лексикографічних працях, зокрема «Етимологічному словнику української мови» (далі – ЕСУМ), «Словаре древнерусского языка» І. І. Срезневського, «Словарі української мови» Б. Грін-

ченка, «Словнику української мови» (СУМ), «Новому тлумачному словнику української мови» (НТСУМ), «Словнику синонімів української мови» (ССУМ), «Новом'ясувальним словаре синонімів російського мови» (НОССРЯ).

У ВТССУМі зафіксовано лексему *сором* та її похідні: *соромота, соромно, соромний, соромливий, соромливість, соромливо, сором'язливий, сором'язливість, сором'язливо, сором'язний, сором'язність, сором'язно, соромити(-ся), засоромити(-ся), осоромлювати(-ся), присоромити, соромітний, соромітник, сороміцький, соромітницький, соромітниця; безсоромний, безсоромник, безсоромниця* (ВТССУМ). За даними Частотного словника сучасної української художньої прози (1981 р.), серед виділених лексем домінує прислівник *соромно* та іменник *сором* (ЧССУХП, I, с. 284). У СУМі *сором* визначається, як “почуття сильного збентеження, зникання через свою погану поведінку, недостойні дії, вчинки і т. ін. // почуття моральної відповідальності за свою поведінку, вчинки і т. ін. // почуття ніяковості, сором'язливості” (СУМ, IX, с. 464). Основне лексичне значення включає ядерні ознаки концепту (вони зафіксовані у дефініціях інших лексикографічних джерел (див. ВТССУМ, с. 1162; НТСУМ, III, с. 358–359), які вказують на емоційний стан (почуття), інтенсивність емоції (сильне) та її причину (погана поведінка). Крім того, тут зазначаються інші репрезентанти концепту СОРОМ: *збентеження, зникання, сором'язливість*, сучасний зміст яких представляє таку ознаку сорому як стан суб'єкта, що характеризується “душевним неспокоєм, хвилюванням, збудженням, занепокоєнням” (СУМ, XI, с. 684), відчуттям “збентеження” (СУМ, III, с. 669) через загострену самосвідомість.

На відміну від сорому, який пов'язаний із серйозними відхиленнями від норми і більшою мірою орієнтований на гіпотетичну можливість бути викритим і відповідно оціненим, *збентеження* і *зникання* охоплюють людину без достатніх на те підстав і характеризуються швидкоплинним почуттям невідповідності вимогам ТУТ і ТЕПЕР. Сором може супроводжуватися страхом перед громадським осудом і жалем щодо ситуації, яка склалася, а збентеження і зникання – легкою розгубленістю. Сором виникає у людей з досить розвиненим моральним почуттям, а сором'язливість, збентеження і зникання – у боязких і нерішучих, наділених певними комплексами [детально див. про це у НОССРЯ 2003, с. 1122 – 1128].

Сором'язливість – це «властивість і стан за значенням *сором'язливий*», яке, у свою чергу, тлумачиться як те саме, що і *соромливий*, тобто “здатний відчувати незручність, бентежитися, ніяковити” (СУМ, IX, с. 465–466). Семантика виділених слів не обов'язково передбачає позицію мотивації (причини) у вигляді неналежного вчинку, а може бути лише властивістю характеру суб'єкта. Звернувшись до ССУМ, ми з'ясували, що синонімами до слова *соромливий* виступають лексеми *сором'язний, дикий підсил. розм., конфузливий розм., устидливий розм.* (ССУМ, II, с. 649), у значенні кожної з яких знаходимо відсилання до слова *сором*, а також до іменників *збентеження* і *зникання*, які замикають “логічне коло”.

Слід відзначити, що прикметник *устидливий* походить від іменника *устид*, який має стилістичну примітку – діалектне, а його літературним варіантом є *стид*. Крім того, список стилістичних синонімів можна розширити за рахунок жаргонного слова *стидуха* [14, с. 310]. Саме ж слово *стид* вживається в тих самих контекстах, що й *сором*, синонімічний ряд якого включає такі одиниці, як: *соромота розм., страм розм., страмота підсил. розм., страмовище підсил. розм., страмовисько підсил. розм., срам заст., срамота заст., публіка діал., осорома рідше* (ССУМ, II, с. 649). Найвність стилістичних маркерів окреслює сферу вживання цих лексем. С. З. Агранович і Є. Є. Стефанський вважають, що уявлення про страм є генетично більш раннім порівняно з уявленням про стид. Страм вони визначають як “ірраціональний психофізіологічний стан, пов’язаний із страхом порушення табу, який завжди несе смерть” [1, с. 41]. На базі неусвідомленого страху пізніше формується поняття первородного гріха: “порушення табу – страх, пов’язаний з цим, (який тут уже набуває предметності), викликаний цим станом страм (ще не сором) – покарання (уже не смертю, а смертністю)” [там само, с. 41]. У первіснообщинному суспільстві інформація про численні заборони стосувалася насамперед сексуальної поведінки індивідів і передавалася у процесі ритуалу. На зв’язок лексеми *сором* із екскреторною і сексуальною функцією тілесного низу вказує і СУМ, і словник Б. Д. Грінченка. Так, у словниковій статті СУМ у рамках п’ятого значення сором тлумачиться як «зовнішні статеві органи людини» (СУМ, IX, с. 464), а в словнику Б. Д. Грінченка ця лексема представлена зменшено-пестливим дериватом *соромок* – “*penis* (у малолітнього)” [10, с. 169]. Стид (сором) є вищою формою страму, мірилом моральності соціалізованої особистості.

Еволюція слів, які позначали поняття стид і сором у слов’янських мовах, привела до появи в українській мові ще однієї лексеми – *ганьба*. Існує припущення, що стадіально це збігається із розпадом праслов’янської єдності та становленням ранньої державності. Очевидно, саме в цей період відбувається формування особистісної свідомості й виокремлення особистості із суспільства. Ганьба стає, з одного боку, своєрідним викликом, агресивною реакцією особистості, яка формується, на обов’язок соромитися перед суспільством, а з другого – способом її покарання соціумом.

Словникова дефініція іменника *ганьба* відображає уявлення про ганьбу як “*принизливе становище*”; “*неславу та безчестя*”, а також вживається як “*вигук, що виражає осуд когось, чого-небудь*” (СУМ, II, с. 27). При цьому виділені лексеми вказують на таку поведінку суб’єкта, яка призводить до применшення його ролі й значення в соціумі та втрати доброї репутації. У зв’язку з тим, що “у світоглядній системі українця добра слава, бажання доброї слави є спонукою до добрих вчинків, а погана, зла слава, є плямою не лише її живого носія, але й після його смерті” [15, с. 183], суб’єкту, який покрив себе неславою та безчестям, і тим, хто його оточує, стає соромно.

Таким чином, ситуація ганьби пов’язана з оцінкою поведінки суб’єкта з боку соціуму, а ситуація сорому насамперед – з його власною самооцінкою. Людина

переживає почуття сорому за здійснені нею або її оточенням дії, якщо усвідомлює, що вони не відповідають прийнятим у суспільстві морально-етичним нормам, а ганьби зазнає у випадку невідповідності між своїми амбіціями і справжніми якостями, які стали доступними широкому загалу. Хоча, якщо виходити із словникової репрезентації слова *сором* у СУМ, два значення (2, 4) якого збігаються із двома значеннями (2, 3) слова *ганьба*, то можна стверджувати, що обидві лексеми використовуються в ситуаціях, коли хтось піддається публічному осуду.

Іменник *осуд* використовується для вияву негативної оцінки кого-небудь, висловленої кимось іншим, виходячи з його власних морально-етичних уявлень, з метою вплинути на ціннісні орієнтири адресата й змусити останнього відчувати сором. Н. Д. Арутюнова пише: “У ситуації сорому беруть участь двоє – Я (Его) ті Інший (соціум). Інший займає більш високу, привілейовану позицію. Він має право осуджувати порушника морального кодексу чи кастових норм поведінки. Осуд накликає на винуватця ганьбу (страм), пробуджує в його душі (чи серці) сором” [2, с. 62]. Залучення до когнітивної мережі значення осуду ґрунтується на глибинному історичному зв’язку: в лексемі *ганьба* присутній корінь *ган-*, який об’єднує її з дієсловом *ганити*, похідним від праслов’янського *ganati* “говорити” (ЕСУМ, I, с. 467). У сучасній мові *ганити* означає висловлювати осуд, незадоволення кимось; докоряти кому-небудь; лаяти, сварити (СУМ, II, с. 26). Таким чином, лексеми *соромити*, *ганьбити*, *ганити*, *осуджувати*, *докоряти* об’єднані значенням відкрито висловлювати негативне ставлення до об’єкта дії і відрізняються більшою (*ганьбити*) або меншою (*соромити*, *ганити*, *осуджувати*, *докоряти*) мірою вияву такого ставлення. Спільні характеристики виділених слів пов’язані також із підкресленням компетентності та нетерпимості того, хто соромить, ганьбить, осуджує, щодо об’єкта осуду, який не може заперечити істинності референтної ситуації, але може не погодитися з оцінкою.

За іншою версією етимологів, в основі іменника *ганьба* лежать праслов’янські *gana*, *ganiti*, пов’язані з дієсловом *goniti* “гонити”. Про це свідчить українське *ганяти* і російський субстантив *нагоняй* “прочухан” (ЕСУМ, I, с. 467). На підтвердження цієї етимології була висловлена гіпотеза про ритуально-міфологічні витоки сорому, пов’язані з обрядом ініціації у первісному суспільстві, під час якого молодих людей виганяли з печери, випробовували голодом, холодом, вогнем, перевіряючи їх на здатність відмовитися від інстинкту самозбереження і формуючи, таким чином, істоту свідому, здатну соромитися, тобто моральну [1, с. 55]. Як засвідчують етимологічні дані (ЕСУМ, V, с. 357), з семантикою вигнання може бути пов’язаний і розвиток значень холоду та відрази у старослов’янських та давньоруських лексем, утворених від праслов’янських коренів **soǫm-* та **stud-/styd-*: *срамъ*, *соромъ*, *срамота*, *соромота*, *соромити*, *соромлѣти*, *соромотити*, *соромьскъ*, *соромѣживъи*, *соромѣжъливъи* [13, с. 466 – 468]. Дослідження психологів вказують на те, що переживання стиду

(сорому) супроводжується почуттям страху [6, с. 364; 7, с. 183], який проявляється у вигляді фізіологічної реакції організму – заціпеніння (пор. укр. *похолодити від страху*). Ідея холоду, на перший погляд, суперечить симптоматиці зовнішніх біологічних проявів, які виникають у людини, що відчуває сором – почервоніння обличчя. Однак, як припускають дослідники, первинне значення слова *стид* (*сором*) в архаїчному суспільстві означало екстремальне відхилення від норми без диференціації на холод або спеку [1, с. 16 – 17].

Відсутність сорому розглядається у нашій лінгвокультурі як аномалія. Про це свідчить семантика слів *безсоромний, безсоромник і безсоромниця*, а також здатність цих лексем входити в синонімічні ряди, що виражають різко негативну оцінку поведінки людини, яка не соромиться своїх непристойних вчинків, зневажає інтереси інших: *безсоромний, безстидний заст., розм., безличний діал., соромітний, стидкий розм., страмний розм., страмнючий підсил., розм.; безсовісний, несовісний рідше; безбожний підсил., розм.; цинічний* (ССУМ, I, с. 45). Через членів синонімічного ряду *безсовісний і несовісний* значення *сорому* зближується із семантикою *совісті*. У російській мові ці лексеми “утворюють природню пару близьких і взаємодоповнювальних понять, зв’язок між якими підкріплюється висловами на зразок *ні стида ні совісті*, паралелізмом фраз типу *Як тобі не соромно і Як тобі не совісно*, а також їх синонімією в ряді контекстів” [5, с. 112 – 113]. Зону перетину сфер *совісно і соромно* складають дії, які осуджуються нормами моралі. Відмінність полягає у тому, що у сферу сорому потрапляє також щось інтимне, пов’язане з тілом, проявами почуттів, надмірною відвертістю, а сфера совісті неодмінно пов’язана із суб’єктом переживання, який усвідомлює ганебність своїх вчинків. Совісно не допускає генералізації щодо дії-об’єкта, так як не існує класу вчинків, які здійснювати *совісно*, у той же час можна з упевненістю говорити про *ганебні* вчинки, за які людині стає *соромно*. Джерелом сорому можуть слугувати як вчинки самого суб’єкта, так і його оточення [там само, с. 115 – 116].

Таким чином, семантичні компоненти слова *сором*, виокремлені при лексикографічній інтерпретації, дозволяють зробити висновок, що вербально-когнітивна мережа включає такі лексеми, як: *ганьба, осуд, докір, приниження, безчестя, неслава, совість, сором’язливість, конфуз, збентеження, зніяковіння, незручність*, які конструюють образ сорому в наївній картині світу.

Література

1. Агранович С. З. Миф в слове: продолжение жизни (Очерки по мифолингвистике) / С. З. Агранович, Е. Е. Стефанский; [монография]. – Самара : Самар. гуманит. акад., 2003. – 168 с.
2. Арутюнова Н. Д. О стыде и совести // Логический анализ языка : Языки этики // Отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 55–79.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-и т. / АН УРСР, Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні; [О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982 – 2012. – (Словники України). – Т. 1. – 1982. – 632 с.; Т. 5 : Р– Т / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 703 с.

5. Зализняк А. А. О семантике щепетильности (обидно, совестно и неудобно на фоне русской языковой картины мира) / А. А. Зализняк // Логический анализ языка: Языки этики: Сб. ст. / Отв. ред. Арутюнова Н. Д.; РАН. Ин-т языкознания. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 101–118.
6. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.
7. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
8. Новий тлумачний словник укр. м.: У 4-т. [вид. 2-е, випр. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко]. – К.: Аконті, 2008. – (Нові словники). – Т. 3: Обе–Роб. – 2008. – 927 с.
9. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка; [Электронный ресурс]; под общ. руков. Ю. Д. Апресяна. – [2-е изд.]. – М.: Школа “Языки славянской культуры”, 2003. – 1122–1128с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/122914/>
10. Словарь української мови: У 4-х т. / НАН України Інститут укр.-ої мови; [Упоряд. Б. Грінченко]. – К.: Лексикон, 1996. – Т. 4: Р–Я. – 616 с.
11. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – (Словники України). – Т. 1: А–Н. – 1026 с.; Т. 2: О–Я. – 954 с.
12. Словник української мови: У 11-ти т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. кол. І. К. Білодід]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2: Г–Ж. – 1971. – 550 с.; Т. 3: З. – 1972. – 744 с.; Т. 9: С. – 1978. – 916 с.; Т. 11: Х–Б. – 1980. – 700 с.
13. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древне-русского языка (по письменным памятникам): В 3-т. [Электронный ресурс] / И. И. Срезневский. – Репр. изд. 1893–1912. – СПб.: Типография императ. Академии наук. – Режим доступа: <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=sreznevskij>. – Т. 1: А–Д. – 1893. – 806 с.
14. Ставицька Л. Український жаргон. Словник: містить близько 4 070 слів і понад 700 ст. словосп. / Л. Ставицька. – К.: Критика. – 2005. – 496 с.
15. Стебельський Б. Ідеї і творчість: Зб. ст. та есеїв / Б. Стебельський; [ред. О. Копач]. – Торонто: Гомін України, 1991. – Т. 32. – 352 с.
16. Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2-т. / [за ред. В. С. Перебийніс]. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 1. – 863 с.

References

1. Agranovich S. Z. Myth of the word: the continuation of life (Essays on mifolingvistike) / S. Z. Agranovich, E. E. Stefanskiy; [monograph]. – Samara: SHA, 2003. – 168 p.
2. Arutyunova N. D. About shame and conscience // Logical analysis of language: Language ethics // Ed. Ed.: N. D. Arutyunova, T. E. Janko, N. K. Ryabtsev. – Moscow: Russian Language Culture, 2000. – P. 55–79.
3. Great Dictionary of Modern Ukrainian / [way. and head. Ed. VT Busel]. – K.: Irpen: WTF “Perun”, 2005. – 1728 p.
4. Dictionary of the Ukrainian language: The 7-ton. / USSR Academy of Sciences, Institute of Languages named after islands. OO Slavic languages; [AT. S. Melnychuk (Ch. Ed.) Et al.]. – K.: Naukova Dumka, 1982–2012 – (Dictionaries of Ukraine). – Т. 1. – 1982. – 632 p.; Т. 5: P T / Ed.: R.V. Boldyrev and others. – 2006. – 703 p.
5. Zalyznyak A. Scruples about semantics (shame, ashamed and uncomfortable against the background of Russian language picture of the world) / A. A. Zaliznyak // Logical analysis of language: Language Ethics: Sat. Art. / Ed. Ed. Arutyunova N. D.; Russian Academy of Sciences. Institute of Linguistics. – M.: Russian Language Culture, 2000. – P. 101–118.
6. Izard K. E. Psychology of emotions / K. E. Izard. – St. Petersburg: Peter, 2011. – 461 p.
7. Ylyn E. P. Emotions and feelings / E. P. Ylyn. – St. Petersburg: Peter, 2001. – 752 p.
8. New Collegiate Dictionary Ukrainian. M.: In 4 t. [kind. Second, straighten. / Compilers: V. Yaremenko, A. Slipushko]. – K.: Aconite, 2008. – (New Dictionary). – Т. 3: Both-Rob. – 2008. – 927 p.
9. New explanatory dictionary of synonyms Russian language; [Electronic resource]; under the total. rukov. YD Apresyan. – [2nd ed.]. – M.: School “Slavic Culture Languages”, 2003. – 1122–1128 s. – Access mode: <http://www.twirpx.com/file/122914/>
10. Ukrainian Language Dictionary: In 4 t. / NAS of Ukraine Institute ukr. second language; [Compilation. B. Grinchenko]. – K., Lexicon, 1996. – Т. 4: P-I. – 616 p.
11. Synonym dictionary Ukrainian: In 2 t. / A. A. Burachok, G. M. Gnatyuk, S. I. Holovaschuk and others. – K.: Science. view, 2001/– (Dictionaries of Ukraine). – Vol 1: A–NA. – 1026 p.; Т. 2 О–Я. – 954 p.
12. Dictionary of the Ukrainian language: The 11-t. / USSR Academy of Sciences, Institute of Linguistics. – Kyiv: Naukova Dumka, 1970–1980. – Т. 2: G-F. – 1971. – 550 p.; Т. 3: Z. – 1972. – 744 p.; Т. 9: C – 1978. – 916 p.; Т. 11: X – b. – 1980. – 700 p.

13. Sreznevsky I. Materials for the Dictionary of Ancient russkago language (in written monuments): In 3-t. [Electronic resource]/I.I. Sreznevskii. – Repro. ed. 1893–1912. – SPb.: Printing imperative. Academy of Sciences. – Access mode: <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=sreznevskij>. – Т. I : A-D. – 1893. – 806 p.
14. Stavitskiy L. Ukrainian jargon. Dictionary: containing about 4070 words and more than 700 art. slovozp. / L. Stavisky. – K. : Criticism. – 2005. – 496 p.
15. Stebelsky B. Ideas and creativity : Coll. Art. and essays / B. Stebelsky; [Ed. A. Kopacz]. – Toronto : Echo Ukraine, 1991. – Vol 32. – 352 p.
16. Frequency dictionary of contemporary Ukrainian prose : In 2 t. / [Ed. VS Predrag]. – K. : Scientific Thought, 1981. – Vol 1: 1981. – 863 p.

Vdovichenko N. V.

VERBAL-COGNITIVE NETWORK OF “SHAME” IN THE UKRAINIAN LANGUAGE: FOUNDED ON A MATERIAL OF LEXICOGRAPHICAL SOURCES

The article discusses the concept of shame as actualized node verbal-cognitive network. Identify verbal-cognitive concept relations that characterize its internal structure and external constituents outline carried out by analyzing the lexicographical material. The analysis lexicographical sources, allowing to trace the development of conceptual importance in diachronic shame. Sending word-concept as a host verbal-cognitive network covering derivatives tokens “shame” and semantically related words. The article made within linguoconceptology, prospect research is to examine the ethical concepts Ukrainian linguomentality.

Key words: cognitive, Ukrainian language, lexicography, concept, verbal-cognitive network.